JEREMIÁS, EZÉKIEL ÉS A BABILONI DIASZPÓRA

Hodossy-Takács Előd

Kulcsszavak / Keywords: Jeruzsálem, Babiloni fogság, Jeremiás, Ezékiel, prófétaság, ókori kommunikáció, diaszpóra / Jerusalem, Babylonian exile, Jeremiah, Ezekiel, prophecy, communication in antiquity, diaspora

ABSZTRAKT

A Kr.e. hatodik század első negyedében fordulatot vett az ókori Izrael története. Jeruzsálem a babiloni hódítók áldozata lett, a város és a templom elpusztult. Ebben az időszakban létrejött a babiloni diaszpóra, viszont Jeruzsálem környékén sem szűnt meg az élet. A tanulmány a vaskori Júda végnapjait és a diaszpóra születését Jeremiás és Ezékiel próféták könyvén keresztül vizsgálja. Írásunk központi kérdése a két csoport közötti kapcsolattartás: milyen kommunikáció zajlott otthon maradók és elhurcoltak között, értesült-e a két csoport a másik területen zajló fontosabb történésekről, és ha igen, hogyan rekonstruálhatjuk ezeket az üzenetváltásokat? Emellett az ítélethirdetés kommunikációs szerepét vizsgáljuk.

ABSTRACT

The history of ancient Israel took a pivotal turn in the first quarter of the sixth century BC. Jerusalem fell to the Babylonian conquerors, and the city and the temple saw destruction. Life did not cease in the vicinity of Jerusalem, but this was the period of formation of the Babylonian diaspora. The paper examines the final days of Iron Age Judah and the birth of the diaspora through the books of the prophets Jeremiah and Ezekiel. The central question of our essay is the communication between the two groups: what kind of exchanges took place between the deportees and those who remained at home? Were the two groups aware of important events taking place in the other area? If so, how can we reconstruct these interactions? In addition, we examine the communicative role of the proclamation of judgment.

Köszönetmondás

A tanulmány megszületéséhez kapcsolódó kutatást a Debreceni Református Hittudományi Egyetem kutatásfinanszírozási pályázata tette lehetővé (2025, Pályázat helyszínen végzett kutatómunka folytatásához). Kutatás helyszíne: Jeruzsálem, Izrael, 2025 február.

Bevezetés

Munkálhatja-e a megmaradást az ítélet meghirdetése? Következő írásunk ezt az egyszerűnek látszó eldöntendő kérdést igyekszik megválaszolni. A babiloni fogság

évszázadának első másfél évtizedében járunk. Júda állama még nem semmisült meg, de az emelkedő nagyhatalom, Babilon szorítása hónapról hónapra nyilvánvalóbbá vált Jeruzsálemben is. A Karkemisnél Kr. e. 605-ben vívott csatát követően[1] a világpolitikai erőviszonyok átrendeződése senkinek nem lehetett kétséges. Ekkoriban Júda trónján II. Nékó fáraó akaratából Jójákím király ült, aki regnálását az Egyiptomnak tett hűségesküvel kezdte meg, és a Babilon elleni lázadás jelentette végzetét (2Kir 23,34-24,1) — ez a tény sokat elárul a nagyok és a kicsik helyzetéről ebben az időszakban. A nagyok játszmái közt a kicsik sodródtak, próbáltak talpon maradni. Jójákím kénytelen volt jelentős sarcot fizetni a fáraónak, a pénzt a király fokozott adóztatással teremtette elő (2Kir 23,35), de ez sem biztosítékot, sem stabilitást nem teremtett.[2]

Jójákím után Jójákín, majd Cidkijjá, Júda utolsó királya lépett trónra. Mindkettejüket elhurcolták, utóbbit megvakították. Kiábrándító tények: Jójákím lázadása nyomán Babilon támadásokat indított Júda ellen, Jeruzsálem királysága elbukott, majd deportációs hullámok következtek. Látszólag: eljött a keserű vég.

A babiloni térhódítás

II. Nabu-kudurri-uszur, a bibliai Nebukadneccár regnálása[3] átalakította az ókori Palesztina képét. A babiloniak birodalom-elképzelése különbözött az asszírokétól. Utóbbiak hálózat-szerűen tekintettek a periféria államaira, ezek az entitások vazallusi státuszuk mellett is őriztek valamit hagyományaikból, önállóságukból. A babiloni gondolkodás sokkal erőteljesebben centralizált volt, regnálásuk alatt a peremvidék területei nem kaptak különösebb figyelmet. Ennek is köszönhető, hogy az Újbabiloni Birodalom hódításai a levantei térség vaskori államainak eltűnéséhez vezettek.[4] A Dávid-házi uralkodók nem gyakorolhatták hatalmukat többé, a salamoninak nevezett templomban bemutatott áldozatok rendje is véget ért. Bibliai szempontból ez maga a tragédia — Babilonból nézve egy új birodalom felemelkedésének természetes velejárója. Az egyiptomi sereggel vívott karkemisi csata (605) után a babiloni hatalom megkérdőjelezhetetlenné vált Szíria-Palesztinában, Jójákím király pedig beletörődött helyzetébe, nem tehetett mást. Nebukadneccár pár évig megállíthatatlannak tűnt, csapatai pusztító csapást mértek Askelónra is, azonban 601-ben[5] a király egyiptomi hadjárata kudarcba fulladt.[6] Ezt követően a fáraó serege indult meg Palesztina felé, és elfoglalta Gázát.[7]

Ezt a helyzetet, a babiloni hatalom átmeneti meggyengülését értékelhette túl Jójákím király, amikor lázadásra adta a fejét.[8] A babiloni sereg Jeruzsálem ellen vonult, és Jójákím az ostrom végét már nem élte meg.[9] Fia, Jójákín, aki mindössze három hónapot töltött a trónon, látva reménytelen helyzetét, kapitulált.[10] A nagykirály az ellenszegülést deportációval torolta meg, mely a fiatal királyt és közvetlen kíséretének

tagjait, valamint az államapparátusban fontosabb szerepet betöltő előkelőséget érintette leginkább. Ők alkották az első nagyobb elhurcolt csoport magját;[11] a trónt Jójákín nagybátyja, Cidkijjá foglalta el. Ezt a büntetőintézkedést nevezzük az első deportációnak. Júda állama ekkor nem szűnt meg, a meghatározó intézmények, a palota adminisztrációja csakúgy, mint a templom, egyelőre tovább működhettek. Ettől a pillanattól kezdve azonban két jelentős júdai csoportot kell figyelemmel kísérni: egyfelől a Jeruzsálemben és környékén maradók próbáltak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez; másfelől az elhurcoltak közössége, a későbbi babiloni diaszpóra kereste a túlélés lehetőségeit. Egyik közösség sem maradt prófétai támasz nélkül: Jeruzsálemben Jeremiás folyamatosan aktív volt, Babilonban pedig Ezékiel nyerte el elhívását néhány évvel a vázolt események után. Ráadásul, a jelek szerint, ezeknek a csoportoknak egymással fenntartott kapcsolata nem szűnt meg. Jeremiás és Ezékiel egyaránt reagált azokra a viszonyokra, melyek a másik területen zajlottak, úgy tűnik, rendszeresen sikerült információkat szerezniük a távolban lévőkről.

Az 597-es eseményeknek Júdában nem csak vesztesei, hanem nyertesei is voltak. Ilyen (átmeneti) nyertesnek tekintjük Cidkijját, aki Jójákín detronizációja és fogságba kerülése nélkül aligha léphetett volna Júda trónjára. Mellette nyertesek voltak azok is, akik az elhurcolt királlyal együtt idegenbe kényszerített főtisztviselők helyére léptek.

Jeremiás: Jeruzsálem és a babiloni diaszpóra

Cidkijjá uralkodása a két legmeghatározóbb deportációs hullám közötti időszakra esik. Az 597-es, Júda szempontjából sorsfordító évet követően a Babiloni birodalom is nehézségekkel küzdött. Nebukadneccar uralkodásának 8-10. évében, tehát Cidkijjá trónra lépését követően, a babiloni sereg nem tudott felmutatni komoly katonai eredményeket. A babiloni krónika szerint a birodalmi haderő a 8. évben nem vívott említésre méltó ütközetet. A 9. évben majdnem sor került egy csatára, de az elámiták végül kitértek az összecsapás elől. Így jött el Nebukadneccár uralkodásának 10. esztendeje, amikor, ismét csak a babiloni krónika szerint, a nagykirálynak odahaza kellett letörnie egy komoly lázadást. Ez kiszlév és tévét havában történt. Ezután viszont a király útra kelt, Hatti földje felé indult, és zsákmánnyal megrakodva tért haza.[12] A babiloni előrenyomulás lendülete tehát nem volt folyamatos, ez viszont a periféria vazallusaiban időről időre táplálta a reményt: Babilon felemelkedése talán csupán átmeneti, és uralma korántsem megkérdőjelezhetetlen.

A Babilonba hurcoltakat éppúgy érintették ezek a fejlemények, mint a júdai közösséget. A jelek szerint az előbb említett, Nebukadneccár 10. évére datált (Kr. e. 595) babiloni lázadás leverését követően néhány júdai fogoly kivégzésére is sor kerülhetett: a Jer 29,21-22-ben említett Aháb és Cidkijjá kivégzése[13] feltehetőleg ezekkel az eseményekkel függ össze.[14] Végzetüket, Jeremiás értelmezése szerint, az

Isten nevében prófétált hazugság (שקר) okozta. Félreérthették a felkelés súlyát, ebből adódóan a fogság gyors lefolyását hirdették, a foglyok számára pedig közelgő visszatérést. Emberi tragédia ez, viszont miután a fals reményt az említettek prófétaként hirdették, mindez hazug prófétává tette őket.[15] A lázadás egy hónapig tartott. A megtorlás során fogták perbe Babu-aha-iddinát, ítélete halál és birtokelkobzás lett.[16] Nebukadneccár udvara a hatalom teljes erejével sújtott le a lázadókra, Aháb, Kólájá fia és Cidkijjá, Maaszéjá fia úgy járt, mint a többi ellenszegülő. A lázadás nyomán az udvar komoly szigorításokat vezetett be a kedélyek megnyugtatása, a társadalmi béke elérése érdekében, pl. felléptek a korrupció ellen.[17] Jelen írásunk szempontjából azonban ezen a ponton felmerül egy megkerülhetetlen kérdés: honnan tudott minderről a Jeruzsálemben tartózkodó Jeremiás? Kétféleképpen felelhetünk erre:

(1) a megjegyzés nem Jeremiás próféta saját mondása, hanem a könyv későbbi szerkesztői helyezték el ezt a számukra már ismert tényre tett utalást a könyvben; vagy

(2) Jeremiást megbízható hírforrásai tájékoztatták a fentiekről, így ténylegesen tudott minderről. Amennyiben a második verzió mellett foglalunk állást, viszonylag gyors kommunikációs csatornát kell feltételeznünk elhurcoltak és otthon maradók között.

595-ben, a babiloni lázadás hírére Jeruzsálemben is forrni kezdtek az indulatok. Egy csoport, a térség kisállamaiból érkező követ (Edóm, Móáb, Ammón, Tírusz, Szidón) gyűlt össze a városban, rövid idővel a felkelést követően (lásd Jer 27,1-11). Feltételezhető, hogy látogatásuk célja a megváltozott világpolitikai helyzet megvitatása volt — feltételezhető, de nem biztos. A dilemma Cidkijjá uralmának közepén, Nebukadneccar nehézségei idején mindenesetre adott volt: kell-e még félni Babilontól? Mennyire lehet valójában erős az a király, akinek a fiatal Jójákin megadta magát? Lázadjunk, vagy fogadjuk el a sorsunkat? Közben Egyiptomban új fáraó lépett trónra, II. Pszammetik (595–589), aki igyekezett befolyást szerezni Palesztina térségében. Sokan bizakodással tekintettek egy lehetséges egyiptomi beavatkozásra, ez a remény rendszeresen felbukkan a Babilonnal szembefordulni kész jeruzsálemi körökben.[18]

Jer 27,3 szerint a Cidkijjá udvarában tartózkodó követeket (מלאכים) szólította meg a próféta, a beszámoló centrumában nem a találkozó céljának ismertetése áll — a bibliai szöveg a prófétának a követlátogatás idején tanúsított magatartását, és a követek felé tolmácsolt üzenetet rögzíti. Kommunikációs szempontból érdekes helyzet ez. Jeremiás beszélt, bár nem kérdezte senki; ráadásul ő akart üzenetet bízni a követekre, melyet nekik a távollévő, általuk képviselt királyoknak kellett (volna?) továbbítani. Vajon Jeremiás hitt ebben az egészben? Elhitte, hogy szavai célba érnek?

Prófétánk, a jelek szerint, a követek szemében útszéli hőbörgő volt csupán, hasonló a mai nemzetközi találkozókon hívatlanul megjelenő demonstrálókhoz. A lázadásból egyébként nem lett semmi; a térség államinak összefogásával soha nem valósult meg felkelés Babilon ellen.[19]

Feltűnő, egyúttal a történet hitelességét erősítő elem a követek származása: valamennyien Transzjordániából és a föníciai partvidékről érkeztek, a filiszteus városok, ahol az egyiptomi dominancia ekkoriban egyértelmű volt, nem képviseltették magukat.[20] Egyébként a vonatkozó szakasz hallgat az összegyülekező követek látogatásának céljáról. Ez a néhány vers nem mondja ki a bibliamagyarázók között általánosan elterjedt véleményt, miszerint a Babilon elleni lázadás lehetőségének mérlegelése volt a tanácskozás során az eredeti szándék.[21] A szöveg nem az eseményre fókuszál, hanem a prófétára; azt mondja el, mire használta fel Jeremiás ezt az alkalmat. Érdekes adalék lenne a próféta alakjához, ha ezúttal ő terelte volna világpolitikai síkra a konferenciát. Ezekben az években Júda és Edóm között zajlottak határincidensek,[22] ezért merül fel egy, a források alapján bizonyíthatatlannak tűnő lehetőség: nem ezt a problémát igyekezett rendezni Cidkijjá? Ebben az esetben az edomita követ jelenléte volt a kulcs, és maga a találkozó egy júdai-edomita konzultációnak tekintendő. A többi királyság képviselője az egyezkedés során tanúként lehetett jelen. Az sem kizárt azonban, hogy a követek jeruzsálemi látogatását néhány évvel korábbra kell datálnunk;[23] ebben az esetben a cél a trónra lépő Cidkijjá köszöntése, üdvözlése lehetett.

Térjünk vissza Nebukadneccár jeruzsálemi fogadtatásához! A nagykirály, mint fentebb már említettük, miután úrrá lett a babiloni lázadáson, még ugyanabban az évben hadsereget indított Hatti földjére, ami átmenetileg elég lehetett a kedélyek lecsillapításához. Jeruzsálemben, ettől függetlenül, a jelek szerint sokan reménykedtek a korábban deportáltak sorsának jobbra fordulásában, az elhurcoltak visszatérésében. Ez jelenik meg Jeremiás próféta és Hananjá konfliktusában (Jer 28).[24] Az incidens során Hananjá meghirdette: az Úr "két éven belül" (בעוד שׁנתים ימים) visszahozza a Templom elrabolt kincseit (כלי בית יהוה), valamint "Jekonját, Jójákím fiát, Júda királyát (מלך־יהודה) és az összes júdai foglyot (כל־גלות יהודה), aki elkerült Babilóniába" (3-4). Hananjá üzenethirdetésében tehát három elem jelent meg: a templom kincseinek, Jójákínnak, valamint minden deportáltnak a visszatérése. Az elhurcoltakra vonatkozó megjegyzés zavarba ejtő: az ő hazatérésük Cidkijjá detronizálásával és a frissen felemelkedett új adminisztráció térvesztésével lenne egyenértékű. Ez az érintett személyek számára nyilvánvalóan elborzasztó lehetőség volt. Az új király, a babiloni báb, Cidkijjá, sokak szemében nem volt legitim uralkodó.[25] Ő Jójákín esetleges visszatérését követően nem maradhatott volna a trónon, és vele együtt mindazok is kikerültek volna frissen szerzett pozíciójukból,

akik pusztán a régi tisztviselők eltávolításának köszönhették hivatalukat. A Jójákín elhurcolását követően megtizedelt udvari bürokráciába frissen bekerült tisztviselők számára egy gyors lefolyású fogságot követő rehabilitáció egyértelműen negatív következményekkel járt volna. Ez alapján feltételezhetjük, hogy leginkább személyes okokból, egzisztenciaféltésből, de Jeremiás mellett az udvar egyes képviselői sem tudtak pozitívan tekinteni a Hananjá által megfogalmazott próféciára.

Ezékiel: a foglyok közössége és Jeruzsálem

A két nagy deportációs hullám közötti időben, 594 körül, mint láttuk, zajlottak az események Jeruzsálemben és a diaszpórában egyaránt. Néhányan nemcsak reménykedve várták, de hirdették is Nebukadneccár bukását, mindkét helyszínen. Júda foglyai, királyukkal együtt, már talán túlvoltak az első nagy megrázkódtatásokon. Ezékiel, az elhurcoltak egyik, idővel meghatározó üzenetet közlő alakja ebben a zavaros időszakban nyerte el prófétai elhívását,[26] a könyv kronológiája szerint 593 júliusában (1,2-3; 3,16). 591 augusztusában járt le a Hananjá által hirdetett két év, miután a fogságnak véget kellett volna érnie, ekkor Ezékiel újabb kijelentést kapott (Ez 20,1). Ez alkalommal a foglyok tekintélyes vezetőivel tanácskozott a próféta, egyúttal felsorolta Izrael és Júda hűtlenségének megannyi eseményét, a szakasz a szövetségi hűség megtagadásának történetét mondja el. Korábban már sor került hasonló megbeszélésre, 592 szeptemberében (8,1).[27]

Ezékiel könyvét a magyarázók jelentős része, a könyv állításaival összhangban, egy történetileg megragadható, tényleges igehirdető tevékenységet kifejtő próféta működéséhez, és dominánsan Babilonhoz, a fogság közegéhez kapcsolja. Ebben a magyarázati rendszerben a próféta személye és igehirdetése húzódik meg a könyv hátterében. Ez a megközelítés azonban ma már korántsem általános. Vannak kutatók, akik teljesen fiktív, irodalmi alaknak tartják a prófétát, mások működését Babilon helyett részben vagy egészben Palesztinához kötik; többen posztexiliumi palesztinai szerzőt feltételeznek. Mások szemében Ezékiel könyve irodalmi kompozíció, melynek értelmezéséhez egy ténylegesen aktív prófétára (Ezékielre) nincs szükség.[28] Előfordulnak a fiktív, irodalmilag konstruált alak és az adott korban aktív próféta közötti határ elmosódásával számoló magyarázatok is, ebben a megközelítésben prófétánk egy az 597-ben elhurcolt papok közül, akinek az irodalmilag megrajzolt alakja mögül azonban már nem lehet előhívni a történelmi személyt.[29] Magunk részéről jelen tanulmányban egy konkrét személlyel számolunk, aki folyamatosan reflektált a Júda sorsát befolyásoló eseményekre,[30] ezzel is jelezve: számára Isten és Izrael köteléke nem ért véget az elhurcolással. A 8., a 14. és a 20. fejezetben nagyjából azonos séma szerint alakulnak a folyamatok: a könyv szerint a prófétát időről időre felkeresték Júda vénei, de ő nem az elhurcoltak aktuális ügyeit vitatta meg velük, hanem tágabb kontextusba helyezte a fogság-helyzet értékelését, Izrael

bűneit, Jeruzsálem sorsát (és a városlakók rossz döntéseit) elemezte.[31] Az Ezékiel neve alatt fennmaradt prófétai könyvre jellemző az ilyen dialógus-helyzetben közölt kijelentés rögzítése — ez a közlési forma a próféta sajátja, de a formálódó könyv szerzőinek irodalmi megoldása is lehetett.

Önmagában már az is mély teológiai tartalmat hordoz, hogy Isten idegen földön prófétát hívott el magának. Ezékiel egyik legmeghatározóbb jövendölése, helyesebben látomás-sorozata a jeruzsálemi Templom elhagyásáról szól. Megrendítő leírás, ahogy az Úr dicsősége felemelkedik, kivonul a szentély küszöbéig, majd kelet felé távozik (9-11. fejezet). Ennek közvetlen előzménye a 8. fejezetben leírt látomás, mikor a lélekben Jeruzsálemben járó próféta látta a napot és bálványokat imádó, Tammúz kultuszában elmerülő várost. Isten távozása nem egyedi gondolat az ókori keleten, más istenségek is képesek voltak elhagyni templomukat.[32] Ezékiel azonban ezt a jelenetet jövőbe mutató kijelentéssé formálta: "én vagyok a szentélyük — mármint az elhurcoltaké — egy kis időre", mondja távozófélben Isten (11,16). Ezzel a próféta azt rögzítette: az Úr idegenben is jelen van, segítségül hívható.

További fontos szempont a fogság ezékieli értelmezéséhez, hogy nála nem olvasunk Babilon pusztulását hirdető jövendölést, sőt, a könyv teológiája szerint Babilon fontos szerepet kapott az egész világ rendjére vonatkozó isteni tervben. Az Úr döntése volt Nebukadneccar támadása Tírusz ellen, illetve az Úr adta kezébe (átmenetileg) Egyiptomot. Az "elér téged Babilónia királyának fegyvere!" (Ez 32,11), vagy "véget vetek a hatalmas egyiptomi népnek Nebukadneccar babilóniai király által" (30,10) típusú mondatok jelzik, Ezékiel számára a birodalom eszköz, melyet használ az Úr. Nem feltételezhetjük, hogy a próféta, aki részletesen szólt Tíruszról (26-28, a szakasz végén érintve Szidónt) és Egyiptomról (29-32), valamint röviden, de egyértelműen a Júda körül élő népekről (25), egyszerűen megfeledkezett Babilonról, ahol egyébként maga is élt! Ezékiel tudta, mire képes Babilon, ő az Úr pusztító ökölcsapásaként tekintett Nebukadneccár birodalmára.

Ezékiel könyvében az első nagy egység üzenete: Jeruzsálem számára nincs menekvés![33] Nem csodálkozhatunk Jeremiás hasonló stílusú, hangnemű és üzenetű próféciáin, Ezékiel viszont egy elhurcolt személy, aki elhurcolt embereket szólított meg.[34] Kinek szólt az ítélethirdetés? A legkézenfekvőbbnek látszó felelet: Júda foglyainak, a babiloni diaszpóra első nemzedékének. Jelen írásunk szempontjából mindez a kommunikáció szempontjából érdekes: elkeseredett embereknek egy elkeseredett ember ítéletet hirdetett, vagyis olyanoknak, akik már elszenvedték Isten büntetését, ráadásul: a büntetés még elkövetkező része nem őket, hanem Júdában maradt rokonaikat fogja sújtani — állítja a próféta. Ebben az esetben nyilvánvalóan nem egyszerűen a befogadó közeg közvetlen megszólításával, hanem egy átfogó

teológiai gondolat feltárásával állunk szemben. Ezékiel könyve rendkívül koherens üzenetet hordoz: az Örökkévaló a világ ura, szuverén döntésből fakadóan a régi Izrael elpusztítása és az új Izrael életre hívása mellett döntött. A könyv egy új identitással rendelkező közösséget akar látni, mely nem a régi folytatása, hanem új kezdetet jelent (vö. 37. fejezet csontlátomása). Az ítéletet hirdető fejezetek távolságot teremtenek: az olvasó maga mögött hagyja a régi Izraelt, melyet Isten átengedett a teljes megsemmisülésnek.[35] Az ezékieli ítélethirdetés a szövetség megszegésének következményeit írja le, teológiai megközelítésben a séma tehát rendkívül egyszerű: a hűtlenség következményekkel jár. Lényegében ugyanezt állítja a deuteronomista teológia és Jeremiás is; hasonló elv érvényesült az ókori keleti politikai szövetségkötések világában.[36] A próféta azonban képes volt túllátni ítéleten és katasztrófán, könyvének második fele már a helyreállításról szól.

A kommunikációs szempontból felmerülő kérdésre, a Babilon elleni ítélethirdetés elmaradására részben az üzenetet befogadó közeg szolgálhat magyarázatul. A próféta felmérte: Babilon zsidó lakóinak, az oda hurcoltaknak, a város ítélete elhordozhatatlan fenyegetés lenne. Mindenkinek bőven elég volt egy ostromot túlélni; Ezékiel közössége számára Babilon pusztulásának meghirdetése egzisztenciális katasztrófával ért volna fel.

Kommunikáció Jeruzsálem és a diaszpóra között a végső összeomlást megelőzően

A fentiekből kiderült: a Palesztinában aktív Jeremiás próféta igehirdetésében reflektált olyan eseményekre, melyek igazán mélyen a Babilonba hurcolt júdaiak közösségét érintették; a foglyok között élő Ezékiel pedig elhívásától kezdve vissza-visszatérő módon foglalkozott Jeruzsálem helyzetével. Honnan tudott a Jeruzsálemben tartózkodó Jeremiás próféta arról, hogy Babilonban, a lázadás elfojtását követően, két, feltehetőleg magasrangú júdai előkelőség kivégzésére is sor került? Ugyanígy jogos a kérdés: honnan szerzett információkat a jeruzsálemi eseményekről az elhurcolt Ezékiel? Ezek a szövegek kommunikációt, viszonylag rendszeres információáramlást feltételeznek a diaszpóra és Jeruzsálem között.[37] Ez, mint láttuk, mindkét könyv anyaga alapján illusztrálható.

Ezékiel könyvében a legközvetlenebb kapcsolattartási információval a 33. fejezet második fele szolgál. A 21. vers szerint egy jeruzsálemi menekült érkezett a prófétához a szomorú hírrel: elesett a város. A szöveg megadja a látogatás idejét, erre "fogságunk tizenkettedik évében, a tizedik hónap ötödikén" került sor, az ezékieli kronológia szerint a 585 márciusában vagyunk.[38] A város néhány hónappal korábban esett el, 586 nyarán.[39] Úgy tűnik, még az ostromot feltételezhetően követő kaotikus viszonyok között is elég volt 6-8 hónap az út megtételére, ennyi idő alatt

Jeruzsálemből el lehetett jutni a babiloni diaszpórához. A szöveg nem elhurcolt személyről, lakhelyét rabszíjon, vagy más, kevésbé brutális kényszer hatása alatt elhagyó személyről, hanem menekültről (פליט), olyan emberről beszél, aki biztonságba került.[40] Az ezékieli látogató megjelenése egyrészt rámutat, hogy a diaszpórába frissen érkezők között voltak, akik valóban szabadon mozogtak, kapcsolatot létesítettek a már idegenben élőkkel, másrészt a szakaszból kiderül: fél év alatt egy, az ostromot Jeruzsálemben kiálló ember összepakolta maradék holmiját, engedélyt szerzett a távozáshoz, eljutott Babilonig, ott felkereste Ezékielt. Ez a sebesség egyáltalán nem elérhetetlen, békeidőben egy karavánnak akár négy hónap elég volt a távolság legyőzéséhez.[41] Innen jön a kérdés: mennyire volt gyors a futárok és más kommunikációs eszközök segítségével történő híradás? Kr.e. 701-ben az asszír hadsereg hatvanöt nap alatt győzte le a Ninive-Lákis távolságot; becslések szerint egy átlagos gyalogos napi harminc, az öszvérháton utazó pedig 40-48 kilométert tett meg.[42] Jól szervezett hírvivők mellett — a futárok válthatták hátas állataikat is, egymást is — az információáramlás tovább gyorsult, akár egy hónap alatt is eljutottak hírek Palesztinából Babilonba.

Jeremiás és a távolban élők közötti kommunikáció összefüggésében két fontos történet áll előttünk. Az ismertebb szöveg Jer 29, a Jeremiás leveleként számon tartott szakasz, melyben a próféta a helyét kereső diaszpórát szólítja meg.[43] Az útmutatás világos: építkezni, jövőt tervezni kell Isten fogságot szenvedő népének, fiakat-lányokat kiházasítani, gyarapodni, sőt, még fáradozniuk is szükséges a városért, elhurcolásuk helyszínéért. Radikális felszólítás ez. Szembemegy a fentebb említett várakozással, egy gyors lefolyású fogsággal, ehelyett a már Babilonban élő közösség elhúzódó, nemzedékeken át tartó diaszpóra-létét hirdeti. Ugyanakkor ezt a szituációt élhetőnek írja le: idegenben lehet boldogulni, sőt, még gyarapodni is. Ez a vélemény azonban, és ez fontos kommunikációs szempont, sokkolóan hathatott, amennyiben — ahogy azt a könyv állítja — az első nagy deportációs hullám utáni időben, Cidkijjá regnálása idején fogalmazódott meg. Néhány évtizeddel később, különösen azok, akik idővel megtalálták számításukat új hazájukban, nyilván pozitívan viszonyultak ezekhez a mondatokhoz. A prófétai könyv által megjelölt kontextusban azonban ezek a szavak sokkolóak, különösen, ha kiegészítjük a Jeremiásra visszavezethető hetven éves fogságtradícióval.[44] A prófétai szó egyértelmű volt: az elhurcoltak soha többé nem fogják látni Palesztinát, erre csak leszármazottaiknak lesz esélyük. A tanulmányunk elején megfogalmazott kérdésre ("munkálhatja-e a megmaradást az ítélet meghirdetése?") itt világos választ kapunk: igen, hisz az ítélet meghirdetése mellett a próféta ebben az esetben világos jövőképet is felvázolt.

Kommunikációs szempontból jelentős 29,3 állítása: eszerint Jeremiás a levelet egy királyi küldöttség, vezető udvari tisztviselők segítségével juttatta célba. Elászá, Sáfán

fia és Gemarjá, Hilkijjá fia Cidkijjá követei voltak, egyúttal a diaszpórában is kellő ismertséggel rendelkeztek.[45] Ezek szerint viszont a hivatalos delegációk a szigorúan vett királyi üzenetközvetítésen túl egyéb, személyesebb információk átadásában is közreműködhettek. Az udvari delegációk bekapcsolása a szélesebb információáramlásba, amennyiben a könyv adata helytálló,[46] a diaszpóra és Jeruzsálem kapcsolattartásában fontos, többé-kevésbé rendszeres kommunikációs csatorna lehetett.

A híres, gyakran idézett levél mellett Jeremiás egy további üzenetküldéséről is tudósít a könyv. Jer 51,59-64 perikópájában egy, az előzőtől eltérő összetételű delegációról esik szó. Ebben Szerájá, Nérijjá fia, Mahszéjá unokája a kulcsszereplő. Ez alkalommal is levelet bízott a próféta egy diplomatára,[47] utasítása szerint a Babilon pusztulását hirdető szöveget tartalmazó tekercset felolvasás után Szerájának kőre kötözve az Eufráteszbe kellett süllyeszteni. Részleteket ez a szakasz nem árul el. Nem tudjuk, ki előtt kellett felolvasni a szöveget — elvileg az is lehetséges, hogy nem volt hallgatósága, hanem egy magányos alakot kell magunk elé képzelni, aki áll a folyóparton, babiloni füllel érthetetlen szavakat mormol, majd a folyóba hajít egy követ, amire előzőleg iratot kötözött. Bármennyire is furcsa, mégis ez az életszerű feltételezés: nehéz elképzelni egy hivatalos minőségben Babilonba utazó júdai követet, amint nyilvánosan a város ellen szónokol. A történet érdekessége, hogy Jer 32,12 szerint Bárúk, aki Jeremiás próféta kísérője, titkára, feltételezhetően hűséges barátja volt, ugyanazokkal a felmenőkkel rendelkezett, mint Szerájá, akire a próféta az üzenetet bízta: mindkettőjüket Nérijjá fiaként, Mahszéjá unokájaként tartja számon a könyv. Jeremiás prófétát tehát egy testvérpár segítette. Így az egész történet, a családi-bizalmi szál alapján viszonylag könnyen értelmezhetővé válik: Jeremiás ezt a kényes dokumentumot nem egyszerűen egy udvari tisztviselőre, hanem legközvetlenebb munkatársának testvérére bízta. Az pedig, hogy ezúttal nem az integrálódást javasolta a diszpórában élők számára, hanem a jövőbe tekintve meghirdette Babilon pusztulását, szintén elfogadható: a két nagy deportáció közötti időszakban a próféta hirdethette, hogy az újabb birodalom hatalma sem lesz örök. A Szerájára bízott üzenetben a perikópa szerint nem szerepelt időkeret. Babilon tehát meg fog semmisülni, hirdeti ez a szakasz — majd, egyszer. A bosszú-hangulatot visszatükröződő szavak a traumák feldolgozásának korai fázisában jelentenek vigasztalást. Ilyen érzések a friss sérelem nyomán törnek elő az emberből, a tragédia felett érzett keserűség nyomán.[48] Magunk részéről tehát nem látunk ellentmondást: érthető, hogy Ezékiel nem közölt Babilon ellenes jövendölést, Jeremiás viszont ezt már a fogság elején is megtehette, akár integrációra biztató szavakkal párhuzamosan is.

Összefoglalás

Néhány évvel a tanulmányunkban vizsgált események után, 586-ban, minden jel szerint, a történet véget ért. Jeruzsálem elbukott, a király éjszaka menekülése kudarcba fulladt — teljes csőd. Hamarosan bekövetkezett a Templom pusztulása, ami megtapasztalva is, híradás szintjén is tragikus volt. Jeremiás és Ezékiel közegében, legalábbis a héber Biblia szerint, egyetlen reménység élt tovább: Jójákín visszatérése. Ez, a fiatalon elhurcolt királyra vonatkozó váradalom végső formában a Királyok második könyvének utolsó perikópájában ölt testet. A templom és Jeruzsálem romjai érzékeltetik: itt folytatás már nem lehetséges. Egy pillantás a kényszerűségből messzire vetődött királyra azonban elégséges ahhoz, hogy mindenki számára nyilvánvalóvá váljon: nem veszett el teljesen a remény. Cidkijjá tragikus kimenetelű uralkodása mégsem jelenti Júda végét. Talán ezen a ponton már helyesebb így fogalmazni: nem jelenti a zsidó álmok végét. A király rehabilitációja József börtönből történő kiszabadítását és a Zakariás könyvében említett főpapi ruhacserét egyaránt eszünkbe juttatja (1Móz 40,13; 41,14; Zak 3,1-7). Ezek az esetek a reményteli jövő kapuját tárták fel.[49] A rehabilitáció ugyanakkor politikailag értelmezhető lépés volt, Jójákín státusváltozása az elhurcolt foglyok hangulatát pozitívan befolyásolta. Jójákín státuszának változása a fogságba hurcoltak egész közösségében leképeződik: ők elhurcoltakból a diaszpóra népévé váltak.[50] Júda fogságba kényszerült, a bibliai kép szerint Palesztina mintha Csipkerózsika álmát aludta volna évtizedeken át. Ismerünk még néhány további eseményt, pl. Micpában a babiloni helytartó, Gedalja meggyilkolása és az ezután következő egyiptomi kivándorlás ilyen, következményeit tekintve gyakran csak érintőlegesen tárgyalt, jelen írás tárgykörén kívül eső részlet (Jer 40-42). A történet ezzel együtt is filmszakadáshoz hasonlít. A fókuszban ettől kezdve a babiloni diaszpóra áll, de velük is csak Deutero-Ézsaiás fellépésétől kezdve foglalkoznak a bibliai iratok.

A héber Biblia kanonikus prófétai szövegeinek nagyon finom összhangja tárul fel előttünk. Jeremiás és Ezékiel egyaránt osztozott a meggyőződésben: Babilónia uralma nem lesz örök, de tartósan be kell rendezkedni egy megváltozott politikai környezetre, az új urak jelentette realitást mindenkinek el kell fogadni. Mindketten a politikai szóhasználatban gyökerező szövetségkötési nyelvezetet használták, melyben a szövetség megszegésének átokhoz fogható tragikus következményei vannak.[51] Ezékiel elhívása mintha csak válasz lenne Jeremiás igehirdetésére: ha Babilonban hosszabb időre kell berendezkedni, az elhurcoltak nem maradnak próféta nélkül. Jójákín király babiloni életének egy döntő epizódját felvillantva a Királyok második könyve lezárja ezt az ívet — ezzel pedig felismerhetjük a héber Biblia három fontos prófétai könyvének koherenciáját. Jeremiás, Királyok, Ezékiel: mindhárom könyv Istenre tekintve értelmezi a múltat és a jelent. Elképzelhető, hogy mindez posztexiliumi fabrikáció lenne? Természetesen ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki — azonban írásunk talán bizonyítja: a diaszpóra és az anyaország kapcsolatának

történetiségét vizsgálva nem szükséges feltétlenül negativista álláspontra helyezkednünk.

Jelen írás elején egyetlen kérdést tettünk fel: munkálhatja-e a megmaradást az ítélet meghirdetése? A fentiek alapján a válasz igen. A fogság kiteljesedésének története fordulatos, buktatókkal terhelt. Másfél évtized zűrzavara Júda oldalán — másfél évtized tervszerű birodalomépítés Babilonból nézve. Eközben megszületett a diaszpóra, és bár a túlélés halvány reménysugár volt csupán, idővel ez a várakozás konkrét formát öltött. Az ítélethirdetés meghallása, majd a találkozás az ítélő Istennel, megterhelő. Minden időben fájdalmas, embert próbáló, sebeket feltépő szembesülés ez egyéni-közösségi bűnökkel; ma is az. Júda államiságának utolsó évtizede sajátos állapot: már létezett a diaszpóra magja, de még élt a jeruzsálemi királyság maradéka is. Mindkét közösség a megmaradást kereste; a két vizsgált próféta pedig szólta Isten szavát, néha kíméletlenül. A kép teljességéhez tartozik a hang megváltozása is: az ítélet bekövetkeztét, a város végső bukását követően az idegenek pusztulásának meghirdetése, és a jövőben megelevenedő közösség képe rajzolódik ki Ezékiel és Jeremiás könyvéből. De ez már egy másik történet.

Irodalomjegyzék

AHLSTRÖM, Gösta W.: The History of Ancient Palestine, Fortress Press, Minneapolis, 1993.
ALBERTZ, R.: Israel in Exile. The History and Literature of the Sixth Century B.C.E., SBL, Atlanta, 2003.
ALSTOLA, T.: Judean Merchants in Babylonia. In: Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BCE (79–101), Brill, Leiden, 2020.
ASSIS, E.: Why Edom? On the hostility towards Jacob's brother in prophetic sources. Vetus Testamentum 56(1), 1-20, 2006.
BALOG Csaba: Ókori közel-keleti szövegek az ószövetségi Izrael történetéhez 2024.
BEIT-ARIEH, I.: Ḥorvat Qitmit: An Edomite Shrine in the Biblical Negev. Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Printed in Jerusalem, 1995.
BRUEGGEMANN, W.: A Commentary on Jeremiah, Eerdmans, Grand Rapids, MI, 1998.
CLINES, D.: The Dictionary of Classical Hebrew, vol. 7., Sheffield Phoenix Press, Sheffield, 2011.
COHN, Robert L.: 2 Kings (Berit Olam. Studies in Hebrew Narrative and Poetry). The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2000.
DEARMAN, J.A.: Jeremiah and Lamentations. Zondervan, Grand Rapids, MI, 2002.
DUGUID, Iain M.: Ezekiel and the Leaders of Israel. VT Supp. 56, Brill, Leiden, 1994.

EPH'AL, I.: Nebuchadnezzar the Warrior: Remarks on his Military Achievements. Israel Exploration Journal, 53(2), 178–191, 2003.
FRIEBEL, Kelvin G.: Jeremiah's and Ezekiel's Sign-Acts. Rhetorical nonverbal Communication. JSOT Supp. 283, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1999.
FRITZ, V.: 1-2 Kings, Fortress Press, Minneapolis, 2003.
GOLDSTEIN, R.: Jeremiah between destruction and exile: from Biblical to Post-Biblical traditions. Dead Sea Discoveries 20(3), 433-451, 2013.
GREENBERG, M.: Ezekiel 21-37. The Anchor Bible, Yale University Press, New Haven, 1997.
HALLO, W.W. (ed.): The Context of Scripture (COS). Brill, Leiden, 2003.
HAUSMANN, J.: "Keressétek a város javát!" Gondolatok Jer 29-hez. Pannonhalmi Szemle 12(2), 12-18, 2004.
HODOSSY-TAKÁCS Előd: Kinek szól Jeremiás levele? — Megjegyzések Jeremiás 29 kapcsán. In: Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 20:130–141, 2020.
DE JONG, M. J.: Ezekiel as a Literary Figure and the Quest for the Historical Prophet. In J. Tromp, & H. J. de Jonge (Eds.): The Book of Ezekiel and its Influence, 1-16, Ashgate Publ. (2007) — Routledge (2016).
KING, P. J.: Travel, Transport, Trade. Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies 26, 94-105 (héber és angol) 1999.
KŐSZEGHY Miklós: Cseréplevelek. Új mandátum, Budapest, 2003
LEVENSON, J. D.: The Last Four Verses in Kings. Journal of Biblical Literature, 103(3), 353–361. 1984.
LUNDBOM, J.R.: Jeremiah 21-36. The Anchor Bible, Doubleday, New York, 2004.
LUNDBOM, J.R.: Jeremiah 37-52. The Anchor Bible, Doubleday, New York, 2004.
MURRAY, D.F.: Of All the Years the Hopes: Or Fears? Jehoiachin in Babylon (2 Kings 25:27-30). Journal of Biblical Literature, 120(2), 245–265, 2001.
NELSON, R.: Historical Roots of the Old Testament (1200-63 BCE). SBL, Atlanta, 2014.
PAKKALA, J.: Zedekiah's Fate and the Dynastic Succession. Journal of Biblical Literature, 125(3), 443–452, 2006.
PETERSON, Brian N.: Ezekiel in Context. Pickwick Publ., Eugene, Oregon, 2012.
PEELS, Eric: 'Before Pharaoh seized Gaza'. A Reappraisal of the Date, Function, and Purpose of the Superscription of Jeremiah 47. Vetus Testamentum 63(2), 308-322, 2013.
PRITCHARD, James B. (ed.): Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament with Supplement (ANET). Princeton University Press, Princeton, NJ, 1969.
ROM-SHILONI, D.: Ezekiel as the Voice of the Exiles and Constructor of Exilic Ideology. Hebrew Union College Annual 76,1–45, 2005.

SARNA, Nahum M.: The Abortive Insurrection in Zedekiah's Day (Jer 27-29). Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies, 14, 89-96, 1978.
SEIDL, T.: Carchemish in Near Eastern Historiography and in the Old Testament. Old Testament Essays (New Series), 22(3), 646–661, 2009.
STERN, E.: Archaeology of the Land of the Bible, vol. 2.: Assyrian, Babylonian, Persian Periods, 732-333 BCE. Yale University Press, New Haven, 2001.
TEBES, Juan M.: Beyond Petra: Nabataean Cultic and Mortuary Practices and the Cultural Heritage of the Negev and Edom. Jordan Journal for History and Archaeology, 14, 333-347, 2020.
WILSON, Robert R.: Historicizing the Prophets: history and literature in the Book of Jeremiah. In: Cook — Winter (eds.) On the Way to Nineveh: Studies in Honor of George M. Landes, 136–154. ASOR Books, Scholars Press, Atlanta, 1999.
WISEMAN, Donald J.: Babylonia 605-539, in: The Cambridge Ancient History iii/2 (CAH, ch. 27), 229-251. Cambridge University Press, 1992.

[1] AHLSTRÖM, History, 786. Legújabban: SEIDL, Carchemish in Near Eastern Historiography. Szöveg: PRITCHARD, ANET, 564.
[2] NELSON, Historical Roots, 161.
[3] Bibliai nevek átírása és idézetek forrása: RÚF2014. A királyi név Károli fordítás szerint: Nabukodonozor, Kr. e. 605-562.
[4] STERN, Archaeology, 303 .
[5] A Babiloni Krónikában: 4. év. A krónika szövege: BALOG, Ókori közel-keleti szövegek, 645-650.
[6] A babiloni-egyiptomi összeütközésekhez lásd Jer 46. A fejezet 2-12. versei a karkemisi csatára, 13-26 a 601-600-as sikertelen hadjáratra, vagy egy későbbi konfliktusra utal. SEIDL, Carchemish in Near Eastern Historiography, 653-654.
[7] Jer 47,1. PEELS, 'Before Pharaoh seized Gaza'. Egyiptom és Babilon csatározása Hérodotosz figyelmét sem kerülte el, lásd Hist 2.159.
[8] NELSON, Historical Roots of the OT, 162. A Királyok második könyvének megfogalmazása szerint: "Az ő idejében vonult fel Nebukadneccar, Babilónia királya, és Jójákím az alattvalója lett három éven át; de azután elfordult tőle, és föllázadt ellene (וישב וימרד־בו)." (2Kir 24,1).
[9] Jójákím halálának körülményei nem egyértelműek a bibliai szövegekben, 2Kir 24,6 békés elhalálozást feltételez, Jer 22,18-19 és 36,30 ellenben gyalázatos véget.
[10] Kr. e. 597-ben, ádár hó 2-án (március 14/15). HALLO, COS, 1:137:465; ANET 654. NELSON, Historical Roots of the OT, 163. A hetedik uralkodási évben a király Kiszlev havában kelt útra, deportálta Jójákínt és helyére ültette Cidkijját. EPH'AL, Nebuchadnezzar the Warrior, 181.
[11] A fogolycsoport létszámáról eltérő számokat találunk a héber Bibliában: 2Kir 24,14 tízezer fogolyról tud, de két verssel később már a hétezerről beszél a szöveg; Jer 52,28 ezzel szemben 3023 foglyot említ.
[12] EPH'AL, Nebuchadnezzar the Warrior, 181-182.
[13] RÚF2014 fordítási megoldása szemléletes: "…, akiket lassú tűzön égetett meg Babilónia királya". A megégetés módját nem ismerjük, a קלה voltaképp konyhai szakkifejezés, pörkölést, szabad tűzön (roston) sütést jelent. CLINES, Dictionary of Classical Hebrew, 7:254.
[14] AHLSTRÖM, History, 791.
[15] BRUEGGEMANN, Jeremiah, 262.
[16] WISEMAN, Babylonia 605-539 (CAH), 233.
[17] Feltételezhetően utcai erőszakra is sor került. WISEMAN, Babylonia 605-539 (CAH), 233.
[18] NELSON, Historical Roots, 164.
[19] AHLSTRÖM, History, 792.
[20] WISEMAN, Babylonia 605-539 (CAH), 234.
[21] LUNDBOM, Jeremiah 21-36, 310.
[22] A Negev peremén fekvő Hurvat Qitmit anyaga egyértelműen edomita. Úgy tűnik, a vizsgált korszakot megelőzően edomita csoportok szivárogtak be Júda déli határvidékére, ami a prófétai irodalomban is érzékelhető konfliktusokat eredményezett, annak ellenére, hogy a telep leletanyagával kapcsolatban az etnikai jelzőket ('edomita' / 'júdai') csak nagyon óvatosan használhatjuk. TEBES, Beyond Petra, 341. Részletesen a telepről: BEIT-ARIEH, Ḥorvat Qitmit, 1995. Lásd még a problémához: ASSIS, Why Edom?, 4-5. Magyarul az edómi előretörés problémáját vizsgálja a 24. számú aradi osztrakon fényében: KŐSZEGHY, Cseréplevelek, 37-44.
[23] SARNA, Abortive Insurrection, 95. Jer 27-28 eseményeit 597-re datálja.
[24] Jeremiás próféta könyvének 27. és a 28. fejezete, a két rész eltérő datálású nyitánya (27,1 vö. 28,1) ellenére is egy eseménysorra reflektál. A szövegkritikai nehézségekkel is terhelt eltérő datálás többféleképpen feloldható, egy lehetséges megoldás: a próféta valóban Jójákím uralkodása kezdetén vette nyakába a jármot (מוסרות ומטות), ahogy azt 27,1-2 állítja — és csak másfél évtizeddel később törte

össze ezt a furcsa, feltűnő, prófétai kalodát Hananjá. Más lehetőség: a járom viselésének kezdete Cidkijjá trónra lépése, majd négy évvel később került sor az addig cipelt teher letörésére. Érdekes adalék magunk elé képzelni egy hamisítatlan istenemberét, amint éveken át közlekedik így. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy Jeremiás a diplomáciai találkozóra időzítve tette nyakába furcsa terhét. További lehetőségek: FRIEBEL, Jeremiah's and Ezekiel's Sign-Acts, 137-143.

[25] A bibliai irodalomban létezett egy tudatos retorikai szándék Cidkijjá szerepének csökkentésére. Úgy tűnik, Babilon legitimálta uralmát, viszont a bibliai szerzők minden olvasó számára egyértelművé akarták tenni: a legitim uralkodás Jójákín ágán képzelhető el. Ez a megállapítás viszont rámutat: bibliai forrásaink alapján lehetetlen megmondani, milyen volt a kortárs elfogadottsága Cidkijjának és Jójákínnak. PAKKALA, Zedekiah's Fate, 449-451.

[26] A próféta elhívásának történetéhez kapcsolódó látomás (Ez 1) ókori keleti hátteréhez lásd PETERSON, Ezekiel in Context, 104-105.

[27] Kronológiai sarokpontok: WILSON, Historicizing the Prophets, 144.

[28] A különböző értelmezési keretek tömör áttekintése: PETERSON, Ezekiel in Context, 6-18.

[29] DE JONG, Ezekiel as a Literary Figure, 5.

[30] Néhány esetben precíz datálással (pl. 24,1: 588 január; 29,17: 571 április, stb.) WILSON, Historicizing the Prophets, 144.

[31] DUGUID, Ezekiel and the Leaders of Israel, 117.

[32] Ezékiel, úgy tűnik, jól ismerte az ókori keleti mitológiai képeket, elképzelhető, hogy ismereteire formális képzés keretében tett szert. Egyértelmű keleti párhuzamokat látunk pl. a 32. fejezet hátterében. PETERSON, Ezekiel in Context, 23. 29-32.

[33] Ez 11,17-21 kivétel a fenti szabály alól, ez a rövid szakasz pozitív hangvételű jövőképet fest.

[34] ROM-SHILONI, Ezekiel as the Voice of the Exiles, 8-10.

[35] DE JONG, Ezekiel as a Literary Figure, 2-5.

[36] PETERSON monográfiája az ezékieli látomásokat és metaforákat a szövetségi nyelvezet nyomon követésével magyarázza. (Ezekiel in Context, 2012)

[37] ALSTOLA, Judean Merchants in Babylonia, 79.

[38] WILSON, Historicizing the Prophets, 144.

[39] NELSON, Historical Roots, 169.

[40] Először Jeremiás is egy deportációra szánt csoportba keveredett (Jer 40,1-6), majd szabadon engedték Rámában, egyúttal döntenie kellett: ha akar, maradhat Palesztinában, de akár Babilonban is folytathatja életét — szabadon. Ő ekkor a maradás mellett döntött, majd Egyiptomba került. A hagyomány egy része tovább vezeti a történetet: a 4Q385a jelzetű qumráni szöveg egy szakasza (4Q385a 18 i 2-7) szerint Jeremiás az önkéntes távozás mellett döntött, és követte a foglyokat Babilóniába. GOLDSTEIN, Jeremiah between destruction and exile, 439.

[41] Ezsdr 7,9: négy hónap alatt is megtehető volt az út, GREENBERG, Ezekiel 21-37, 681.

[42] KING, Travel, Transport, Trade, 99.

[43] A szakasz MT és LXX szövege jelentős mértékben különbözik. Korábbi tanulmányunkban (HODOSSY-TAKÁCS, Kinek szól Jeremiás levele?) ezt a problémát részletesen vizsgáltuk, most egy elemet szükséges kiemelni: az általánosító, így a levél címzetti körét kiszélesítő, nem csak az első deportáció során Babilonba került közösséget megszólító 29,14 ("mindenhonnan, ahová csak szétszórtalak") a LXX szövegében nem található.

[44] ALBERTZ, Israel in Exile, 14, 41.

[45] DEARMAN, Jeremiah and Lamentations, 261.

[46] Az írásmagyarázatban jelen lévő alternatív vélemény szerint a levél nem az elhurcoltakat, hanem a hátramaradókat igyekezett rávenni a helyzet elfogadására. HAUSMANN, Keressétek a város javát, 13-15.

[47] MT és LXX szöveghagyománya eltérő: MT variációja szerint Cidkijjá király is a delegációval utazott, LXX szerint viszont nem. LUNDBOM, Jeremiah 37-52, 506-507.

[48] Ez az a helyzet, amit a 137. zsoltár utolsó versei is tükröznek, az egész héber Biblia talán legbrutálisabban erőszakos mondatait olvassuk itt ("Babilon pusztulásra méltó népe! Boldog lesz, aki megfizet neked azért, amit velünk elkövettél. Boldog lesz, aki megragadja és a sziklához csapja csecsemőidet!" Zsolt 137,8–9).
[49] COHN, 2 Kings, 172-173; LEVENSON, The Last Four Verses in Kings. PAKKALA, Zedekiah's Fate, 451-452 a rehabilitáció hangsúlyozásának retorikai szerepét mutatja be a bibliai tradíció szempontjából. A perikópában mindenesetre a rehabilitáció nem írja felül az isteni ítélet tényét, egyszerűen rögzíti, hogy a remény nem veszett el egészen. FRITZ, 1-2 Kings, 426.
[50] Teljesen más értelmezési keretbe helyezi a történetet MURRAY, Of All the Years the Hopes: Or Fears?
[51] PETERSON, Ezekiel in Context, 4.